

Wspólne dziedzictwo polsko-saskie

Polonica w zbiorach rysunków
architektonicznych z XVIII w. w Dreźnie

I

Wspólne dziedzictwo polsko-saskie

Polonica w zbiorach rysunków
architektonicznych z XVIII w. w Dreźnie

I

Wspólne dziedzictwo polsko-saskie

Polonica w zbiorach rysunków
architektonicznych z XVIII w. w Dreźnie

Redakcja naukowa

PAWEŁ MIGASIEWICZ

JAKUB SITO

Warszawa 2025

Recenzenci

Dr Karol Guttmejer

Dr hab. Ryszard M. Mączyński, prof. UMK

Korekta i indeks

Jolanta Różalska

Opracowanie graficzne i projekt okładki

Piotr Berezowski

Publikacja finansowana w ramach programu Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nazwą „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki” w latach 2018–2025 nr projektu 11H 17 0124 85, kwota finansowania 1 112 280 zł.

Wydawcy

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk

ISBN 978-83-66519-94-7 (całość)

ISBN 978-83-66519-95-4 (tom I)

Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum

Arx Regia® | Wydawnictwo Zamku Królewskiego w Warszawie – Muzeum

ISBN 978-83-7022-339-7

Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Polonika

ISBN 978-83-68405-07-1

Pałac Saski sp. z o.o.

ISBN 978-83-969892-3-9

Dofinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego – Odbudowa Pałacu Saskiego, Pałacu Brühla oraz kamienic przy ulicy Królewskiej – prace przygotowawcze.

© Copyright by Paweł Migasiewicz, Jakub Sito, 2025

© Copyright for this edition by Instytut Sztuki PAN, Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą POLONIKA, Pałac Saski sp. z o.o., Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum, 2025

Druk i oprawa

Drukarnia Dimograf Sp. z o.o.

ul. Legionów 83

43-300 Bielsko-Biała

Spis treści

TOM I

Wprowadzenie	IX
Katalog	
I. Plany i widoki Warszawy i Pragi, plany fragmentów Warszawy i przedmieść	1
I.1. Plany Warszawy i Pragi	3
I.2. Plany fragmentów Warszawy	13
I.3. Widoki Warszawy i Pragi	43
II. Zamek Królewski w Warszawie	59
II.1. Projekty utopijne	65
II.2. Sale Senatorska i Poselska	75
II.3. Projekty przebudowy i pomiary Zamku, ok. 1710–1739	107
II.4. Wielka przebudowa Zamku Królewskiego w Warszawie, 1739–1746	123
II.5. Inne budowle zespołu zamkowego	165
III. Grodno – budowle państwowe	175
III.1. Grodno, plany miasta	177
III.2. Grodno, Stary Zamek	185
III.3. Grodno, zespół pałaców sapieżyńskich zaadaptowanych na rezydencję Augusta II i miejsce obrad sejmu	197
III.4. Nowy Zamek w Grodnie	219
III.5. Grodno, kaplica przy Nowym Zamku	275
IV. Założenie Saskie	295
IV.1. Plany ogólne Założenia Saskiego	302
IV.2. Inwentaryzacja pomiarowa Pałacu Saskiego (d. pałacu Morsztyna)	323
IV.3. Pałac Saski w Warszawie, pierwszy projekt rozbudowy	335
IV.4. Pałac Saski w Warszawie, drugi projekt rozbudowy	351
IV.5. Pałac Saski w Warszawie, trzeci projekt rozbudowy	357
IV.6. Pałac Saski w Warszawie, projekt idealny	369

IV.7. Pierwszy projekt pałacu w zachodniej części Założenia Saskiego	385
IV.8. Drugi projekt pałacu w zachodniej części Założenia Saskiego	401
IV.9. Trzeci projekt pałacu w zachodniej części Założenia Saskiego	415
IV.10. Projekty realne rozbudowy Pałacu Saskiego	419
IV.11. Projekty kaplicy w Pałacu Saskim	461
IV.12. Projekty budowli dziedzińcowych	491
IV.13. Ogród Saski wraz z budowlami ogrodowymi	519
IV.14. Wielki Salon w Ogrodzie Saskim	563
IV.15. Strzelnica w Ogrodzie Saskim	585
IV.16. Maneż w Ogrodzie Saskim	609
IV.17. Operalnia Saska	615
V. Założenie Ujazdowskie	637
V.1. Założenie Ujazdowskie, plany ogólne	639
V.2. Zamek Ujazdowski, projekty przekształcenia na rezydencję Augusta II	651
V.3. Kalwaria Ujazdowska	669
V.4. Zamek Ujazdowski, wielkie projekty	695
V.5. Łazienka Ujazdowska	723
 TOM II	
VI. Pozostałe cywilne przedsięwzięcia budowlane Augusta II	727
VI.1. Pałac w Wilanowie	729
VI.2. Willa Marymont pod Warszawą	751
VI.3. Pałac Kazimierzowski w Warszawie, projekty przebudowy dla Augusta II	765
VI.4. Pałac Błękitny w Warszawie	777
VI.5. Marywil w Warszawie	795
VI.6. Pałac Augusta II w Kargowej	815
VII. Warszawskie budowle wojskowe	845
VII.1. Arsenał Rzeczypospolitej w Warszawie	847
VII.2. Prochownia w Warszawie i widok Pragi	861
VII.3. Koszary Kazimierzowskie	865
VII.4. Koszary Wielopolskie	897
VIII. Pałace pocztowe	911
VIII.1. Pałac w Dąbrowie	915
VIII.2. Pałac w Boguszycach	919
VIII.3. Pałac w Kutnie	921
VIII.4. Pałac w Kleczewie	925
IX. Królewskie uroczystości żałobne i miejsca upamiętnienia	927
X.1. Kolegiata pw. św. Jana w Warszawie, egzekwie za Augusta II	929
X.2. Kościół kapucynów w Warszawie, egzekwie za Jana III Sobieskiego, Marię Kazimierę oraz ich wnuka Jana Sobieskiego; egzekwie za Augusta II i kaplica królewska	937
X.3. Zamek Królewski w Warszawie, egzekwie za Augusta II	965
X.4. Kaplica Pałacu Saskiego, egzekwie za królową Marię Józefę	971

X. Krakowskie ceremonie królewskie i nekropolia na Wawelu	981
X.1. Wzgórze wawelskie	984
X.2. Zamek Królewski na Wawelu	988
X.3. Katedra na Wawelu	996
X.4. Kaplica Saską przy katedrze krakowskiej	1017
X.5. Kraków, kolegiata św. Floriana	1023
XI. Inne uroczystości religijne i świeckie	1031
XI.1. Dekoracje na procesje Bożego Ciała	1033
XI.2. Przyjęcie poselstwa tureckiego	1049
XI.3. Festyny karnawałowe w Zamku Królewskim w Warszawie w latach 20. XVIII w. i w roku 1731	1055
XI.4. Uroczystości na cześć caryc Anny i Elżbiety Romanowych	1067
XI.5. Inne uroczystości	1091
XII. Przedsięwzięcia budowlane Aleksandra Józefa Sułkowskiego	1101
XII.1. Pałac Kazimierzowski w Warszawie, projekty przebudowy dla Aleksandra Józefa Sułkowskiego	1103
XII.2. Pałac Aleksandra Józefa Sułkowskiego w Piasecznie	1119
XII.3. Kościół parafialny w Piasecznie	1123
XII.4. Bolimów, miasto i rezydencja	1129
XIII. Fundacje Heinricha i Anny Marii z Kolowratów von Brühlów	1137
XIII.1. Pałac Brühlów (Sandomierski) w Warszawie przy ul. Wierzbowej	1139
XIII.2. Pałac Brühlów (później Potockich) w Warszawie u zbiegu ul. Wierzbowej i Trębackiej	1203
XIII.3. Rezydencja Brühlów w Woli pod Warszawą	1245
XIII.4. Kościół pw. św. Wawrzyńca w Woli	1275
XIII.5. Ogród Brühlów w Woli-Sadurce	1325
XIII.6. Założenie ogrodowe Brühlów przy Nowym Świecie	1331
XIII.7. Ogród Brühlów w Ujazdowie	1347
XIII.8. Założenie myśliwskie Brühlów w Młocinach	1351
XIII.9. Pałac myśliwski Brühlów w Piasecznie	1359
XIII.10. Założenie myśliwskie Brühlów w Słupnie	1373
XIV. Budowle sakralne w Warszawie	1379
XIV.1. Kolegiata św. Jana w Warszawie	1382
XIV.2. Kościół Św. Krzyża w Warszawie	1385
XIV.3. Kościół franciszkanów w Warszawie	1391
XIV.4. Kościół i klasztor reformatów w Warszawie	1393
XIV.5. Założenie bonifratrów przy ul. Królewskiej w Warszawie	1397
XIV.6. Założenie bonifratrów przy ul. Bonifratskiej w Warszawie	1400
XIV.7. Kościół i klasztor bernardynek w Warszawie	1403
XIV.8. Kościół i klasztor sakramentek w Warszawie	1405
XIV.9. Kościół i klasztor wizytek w Warszawie	1410
XV. Varia	1411
XV.1. Kolumna Zygmunta III	1413
XV.2. Pawilon na Kępie Holenderskiej (Saskiej) pod Warszawą	1419
XV.3. Pałac biskupi w Poznaniu	1425

TOM III

Zbiór esejów

Monika Wyszomirska

Ludzie władzy, sztuki i nauki. Elity sasko-polskie za panowania dynastii Wettynów **1431**

Anna-Victoria Bognár

Saski Urząd Budowlany w czasach Augusta Mocnego i Fryderyka Augusta II (1697–1763) **1455**

Piotr Ługowski

„Architetto di Sua Maestà”. Włoscy architekci na usługach Wettynów w Rzeczypospolitej **1469**

Hanna Osiecka-Samsonowicz

*Dworskie uroczystości w Warszawie za panowania Augusta II Mocnego i Augusta III
w świetle rysunków z Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv w Dreźnie
oraz ówczesnych informacji prasowych* **1481**

Znaki wodne **1493**

Bibliografia **1497**

Indeks osób **1521**

Wprowadzenie

Od wydawcy

Dwóch władców z saskiej dynastii Wettynów – August II i August III – zasiadało na polskim tronie stosunkowo długo, z krótkimi przerwami od 1697 do 1763. Jak większość władców – nie tylko koronowanych – pragnęli pozostawić po sobie świadectwo swego uprzywilejowanego statusu. Takim najbardziej spektakularnym śladem panowania od zarania cywilizacji była i jest architektura. Obaj Wettynowie mieli ambitne plany przekształcenia nie tylko stołecznych, warszawskich rezydencji i robili to, wykorzystując doświadczenia rodzinne.

W Saksonii załączki książęcego urzędu budowlanego istniały już od XVI wieku. I to właśnie doświadczenia drezdeńskiego Bauamtu oraz zatrudnionych tam hierarchicznie architektów wykorzystano przy organizacji w 1715 roku Der Königliche Bauamt zu Warschau. Możliwości finansowe polskiego skarbu koronnego pozwoliły na okazałość planowanych i zrealizowanych królewskich inwestycji w Warszawie i incydentalnie w innych miejscowościach Rzeczypospolitej. Znaczna część tych dzieł architektonicznych nie zachowała się do naszych czasów. Uległa daleko idącym przebudowom albo zniszczeniu, głównie na skutek niemieckich działań podczas drugiej wojny światowej. Architekci Bauamtu stworzyli jednak dziesiątki projektów, pomiarów dla inicjatyw budowlanych obu królów, jak i dla ich dworskich urzędników. Gros tych rysunków znajduje się obecnie w Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden, niewielka część w drezdeńskim Landesamt für Denkmalspflege Sachsen. To unikatowy zbiór. Niezwykle cenne źródło do historii europejskiej architektury doby baroku. Był już wybiórczo prezentowany i omawiany w przeszłości przez niemieckich badaczy (Cornelius Gurlitt 1917, Walter Hentschel 1967) oraz liczne grono polskich historyków. Niniejsza publikacja ma jednak bezprecedensową formę. Profesorowie Jakub Sito i Paweł Migasiewicz z zespołem wytrawnych badaczy architektury barokowej prezentują wybrany z drezdeńskich archiwów olbrzymi zbiór poloników – około 1100 rysunków – w formie *catalogue raisonné*. Świetne, barwne reprodukcje opatrzone są obszernymi glosami z kompletnymi metadanymi (główkami). Te glosy to nie-rzadko małe monografie danego rysunku. Dzięki opublikowaniu w tak znakomitej postaci setek projektów możemy obecnie odtworzyć nie tylko wzniesione, a dziś niezachowane dzieła architektoniczne, lecz także możemy poznać niezrealizowane nigdy koncepcje obu monarchów i ich architektów. Możemy też przeanalizować warsztat i proces projektowania w XVIII stuleciu. Dopełnieniem obszernego dwutomowego katalogu jest tom z esejami czterech autorów, prezentującymi tematy ściśle związane z omawianymi rysunkami, ich twórcami, z szeroko pojętym środowiskiem architektonicznym oraz królewskim i dworskim mecenatem. Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że monumentalna publikacja zawiera wyjątkowy materiał, z którego będą korzystać obecni i przyszli polscy oraz europejscy badacze artystycznej, XVIII-wiecznej przeszłości.

Wstęp

Bogate zbiory osiemnastowiecznych rysunków architektonicznych dotyczących Polski, przechowywanych w archiwach drezdeńskich, wiążą się z przeszło pięćdziesięcioletnią działalnością w Warszawie Królewskiego Urzędu Budowlanego (Der Königliche Bauamt zu Warschau). Instytucja ta, powstała z inicjatywy króla Augusta II przed rokiem 1715, kierowana była początkowo przez królewskiego inżyniera wojskowego i architekta Johanna Christopha Naumanna (1664–1742), następnie, od 1717 przez Joachima Daniela Jaucha (1684–1754) i wreszcie od 1754 przez Johanna Friedricha Knöbla (1724–1792). W czasach Augusta II warszawski Bauamt był nieformalną w gruncie rzeczy instytucją dworską o luźnej organizacji, stosunkowo szczupłą pod względem kadrowym. Prowadzenie prac budowlano-artystycznych związane było z doraźnym pozyskiwaniem odpowiednich wykonawców, ściąganych w tym celu z Drezna bądź rekrutujących się z sił miejscowych. Dotyczyło to zarówno artystów (rzeźbiarzy czy malarzy), jak i profesjonalnego zaplecza placu budowy (murarzy, kamieniarzy, cieśli, stolarzy itp.). Architekci – z wyjątkiem mieszkających w Warszawie Jaucha, Johanna Sigmunda Deybla (ok. 1700–1751/52), a początkowo także Naumanna – często funkcjonowali równolegle w obu stolicach unii polsko-saskiej, w zależności od aktualnego pobytu króla i dworu; tak było np. w przypadku Zachariasza Longuelune’a (1669–1748), Johanna Friedricha Karchera (1650–1726) czy Carla Christopha von Isenbrandta (ok. 1680–1750); jeszcze inni, jak Burkhard Christoph von Münnich (1683–1767), przez Warszawę jedynie się przewinęli. W roku 1737 stołeczny Urząd Budowlany znacząco się rozbudował (zatrudniając ponad 50 osób) i otrzymał zupełnie nową organizację, stając się ważnym, już w pełni formalnym ciałem w ramach wielkiego dworu Augusta III i Marii Józefy. Warszawska instytucja upodobniła się w znacznym stopniu do swego saskiego pierwowzoru, czyli Oberbauamtu drezdeńskiego – urzędu o znacznie starszej metryce i o zdecydowanie większej niż warszawska skali (por. esej Anny Victorii Bognár w niniejszym opracowaniu). Joachim Daniel Jauch dopiero wówczas otrzymał np. oficjalny tytuł *Baudirektora* (na wzór drezdeńskiego *Oberbaudirektora*). Podobnie jak w Dreźnie, struktura warszawskiego urzędu stała się teraz wyraźnie zhierarchizowana i sprofesjonalizowana. Obok *Baudirektora* i towarzyszącego mu pierwszego architekta królewskiego – Carla Friedricha Pöppelmanna (1696–1750) – Bauamt zatrudniał m.in. konduktorów, inżynierów wodnych, ogrodników, budowniczych teatralnych, pisarzy budowlanych, dróżników, nadwornych mistrzów murarskich, cieśli, kamieniarzy, rzeźbiarzy, stolarzy i sztukatorów oraz malarzy. Już w latach 30. od projektowania stopniowo odsuwany był sam dyrektor, czyli Jauch, a jego miejsce zajmował w tym względzie Pöppelmann mł., syn wielkiego Matthäusa Daniela, przybyły z Drezna do Warszawy już w latach 20. XVIII w. Architekt ten stał się głównym projektantem budowli królewskich, m.in. rozbudowy Pałacu Saskiego i Zamku Królewskiego w Warszawie oraz budowy Nowego Zamku w Grodnie – w praktyce architektem nadwornym, choć oficjalnie takiego tytułu nigdy nie nosił. Teraz Bauamt stał się po części profesjonalnym biurem projektowym Pöppelmanna mł., zatrudniającym kilku kreślarzy, m.in. Antona Friedricha Richtera i Andreasa Adama. Jauch, poza samym sprawowaniem kierownictwa urzędu, prowadził najczęściej „fabryki” królewskie. Wszystkie te role skupił ponownie w jednym ręku przybyły z Drezna w 1753 Johann Friedrich Knöbel – nowy dyrektor Bauamtu, główny projektant i organizator placu budowy. Również i on, podobnie jak Pöppelmann mł., posługiwał się własnym

zespołem kreślarskim, starannie dobranym spośród architektów i budowniczych zatrudnionych w warszawskim urzędzie. Wytworzone przez Bauamt rysunki najczęściej nie były sygnowane, lecz gromadzone przez głównych architektów i grupowane w osobnych tekach (np. słynne teki Pöppelmann a mł. w dziale Karten und Risse w Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden). W tej sytuacji niełatwo jest w przypadku poszczególnych planów wskazywać na konkretnych ich wykonawców. W niniejszym katalogu posługujemy się zatem imieniem i nazwiskiem szefa pracowni architektonicznej (np. Johann Sigmund Deybel, Carl Friedrich Pöppelmann, Johann Friedrich Knöbel), unikając ryzykownych dywagacji na temat udziału ich pomocników w procesie rysowania.

W okresie panowania Augusta II Mocnego niemal całą bieżącą dokumentację projektową odsyłało z Warszawy do Oberbauamtu w Dreźnie. Praktyka ta miała okazać się zgubna, gdyż znaczna część zasobu uległa zniszczeniu podczas oblężenia Drezna przez Prusaków w 1760 r. Niektóre rysunki przetrwały jednak tę katastrofę, czasami w postaci oryginalnej, częściej jako kopie, wykonane głównie przez Jaucha. Po reformach Bauamtu (1737) zaprzestano systematycznego wysyłania dokumentacji do Drezna, dzięki czemu nie podzieliła ona losu rysunków z czasów poprzedniego monarchy. W wyniku takiego splotu okoliczności w zachowanym zasobie istnieje wyraźna dysproporcja: znacznie liczniej reprezentowane są rysunki z czasów Augusta III, choć to jego ojciec wykazywał większe zainteresowanie architekturą i znajdował upodobanie w zamawianiu licznych projektów, niekiedy utopijnych, z góry pozbawionych szans na realizację. August Mocny, jako niemal architekt-amator, często miał własnoręczny udział w ich powstawaniu. Warszawski Bauamt działał formalnie do ok. roku 1765–1766, w praktyce zaś do śmierci Augusta III (1763), po której – w związku z rozstrzygnięciem elekcji na rzecz Stanisława Augusta Poniatowskiego – zakończyła się unia personalna polsko-saska. W następstwie tych wydarzeń zaczęto likwidować sprawy saskie w Rzeczypospolitej. Wywieziono wówczas do Drezna, oprócz ruchomości należących do Wettynów, całą dokumentację wytworzoną przez urzędy królewsko-elektorskie działające w Polsce, w tym również przez Bauamt. Wśród archiwaliów tych znalazły się rysunki architektoniczne pozostające do tego czasu w Warszawie, przede wszystkim pochodzące z okresu panowania Augusta III, wykonane głównie na użytek króla, królowej Marii Józefy, ich warszawskiego dworu, instytucji państwowych, a także ministrów królewskich, Aleksandra Józefa Sułkowskiego i Heinricha von Brühla. Były one przechowywane w saskich zbiorach elektorskich, a następnie królewskich (w wieku XIX) w Dreźnie. Z biegiem lat zasób doznał pewnego uszczuplenia, niemniej zdecydowana jego większość ocalała (w 1945 r. wręcz cudem) i znajduje się obecnie w Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden, a niewielka część w Landesamt für Denkmalspflege Sachsen, również w Dreźnie.

W prezentowanych zbiorach znajdują się rysunki różnego rodzaju, przede wszystkim projekty, a ramach tej kategorii rysunki robocze i w pełni wykończone, prezentacyjne oraz pomiary i inwentaryzacje budowli posiadanych lub dzierżawionych przez obu monarchów oraz znajdujących się w posiadaniu ludzi z ich najbliższego kręgu. Zdecydowanie największą częścią zbioru są szeroko rozumiane *varsaviana*, w tym projekty Zamku Królewskiego, Pałacu i Ogrodu Saskiego, Założenia Ujazdowskiego, Pałacu Błękitnego czy rezydencji Heinricha von Brühla. Niemały zbiór tworzą również rysunki dotyczące budowli królewskich i państwowych w innych miastach, głównie w Grodnie i w Krakowie, ale też w przygranicznej Kargowej, w Bolimowie, Słupnie, Dąbrowie, Boguszycach, Kutnie, Kleczewie, Poznaniu czy w podwarszawskim Piaszynie. Osobną i liczną grupę stanowią sporządzone przez Johanna Daniela Jaucha rysunki do albumów, powstałych głównie w latach ok. 1735–1753, ukazujących najważniejsze budowle Warszawy (niekiedy też innych miast), przeznaczonych dla pary królewskiej. Ta wyjątkowej skali produkcja rysunkowa – obok samego prowadzenia urzędu – z czasem stała się głównym zajęciem warszawskiego *Baudirektora*. Uwagę zwraca stopniowe obniżanie się z upływem dekad poziomu rysunków, zarówno pod względem wartości artystycznej, jak i dokumentalnej. Zawierają one m.in. widoki obiektów w żaden sposób niezwiązanych z Wettynami, np. kościołów i klasztorów warszawskich. Jauch przez wiele lat pracowicie kopiował projekty własne i innych architektów, włączając je do swoich albumów, dzięki czemu niektóre z nich są znane, chociaż nie zachowały się oryginały. Trzeba przy tym brać pod uwagę tendencję tego rysownika do swoistego poprawiania i aktualizacji zarówno projektów nowych budowli, jak i przedstawień gmachów istniejących, co sprawia, że jego przerysy należy traktować *cum grano salis*.

Mimo skomplikowanej sytuacji politycznej, na okres panowania obu Augustów przypadł dynamiczny wzrost ruchu budowlanego w Rzeczypospolitej, zwłaszcza w Warszawie i miejscowościach satelickich. Dwór królewski oraz magnaci angażowali do swoich przedsięwzięć najwybitniejszych architektów, w tym w znacznej mierze saskich (choć nie tylko): Johanna Christopha Naumanna, Burkharda Christopha von Münnicha, Zachariasza Longuelune'a, Johanna Siegmunda Deybla, Carla Friedricha Pöppelmanna, Gaetana Chiaveriego, Johanna Friedricha Knöbla czy Simona Gottlieba Zugka. Artyści owi znacząco zmienili układ sił na stołecznym rynku budowlanym, podważając niemal niepodzielną dotychczas – z wyjątkiem wybitnego Tylmana van Gameren – dominację Włochów. Stworzyli oni wybitne dzieła późnobarokowej architektury, głównie rezydencjonalnej, w Rzeczypospolitej.

Dzięki fundacjom architektonicznym, realizowanym przez warszawski Urząd Budowlany, dochodziło w znacznym stopniu do unifikacji i integracji kulturowej pomiędzy Polską a Saksonią. W instytucjonalnych ramach Bauamtu tworzył wielonarodowy zespół architektów, posługujących się kosmopolitycznym stylem opartym w znacznej mierze na idiomie francuskim, a niepozbawionym także oryginalnych rozwiązań niemieckich, wpływów tradycji włoskiej i elementów polskich. Architekci i reprezentanci pokrewnych architekturze zawodów (rzeźbiarze, sztukatorzy, stolarze, cieśle, kamieniarze itp.) pracowali bądź to w Dreźnie, ważnym ośrodku środkowoeuropejskiego baroku, bądź to w Warszawie. Wielu z nich osiadało w Warszawie, zakładało tu rodziny, a z czasem nawet polonizowało się. Obok osoby króla i dworu, formacji znacznej części elit, wojska, wspólnego repertuaru teatralnego i muzycznego, to właśnie sztuka, w tym – obok wszechobecnej porcelany miśnieńskiej – przede wszystkim architektura, była jednym z istotnych czynników integrujących oba tak różne pod każdym względem kraje, połączone wszakże unią personalną.

Pierwsze informacje o tym, że w archiwach drezdeńskich znajdują się rysunki architektoniczne dotyczące Polski, pojawiły się w artykułach niemieckiego historyka sztuki Corneliusa Gurlitta już pod koniec XIX w., a podsumowaniem – dość powierzchownych – kwerend autora w tym zakresie stała się jego książka z roku 1917 *Warschauer Bauten aus der Zeit der sächsischen Könige*. Spośród Polaków pierwszy tą kwestią zainteresował się Julian Pagaczewski, który jeździł do Dreżna, kontaktował się z Gurlitem, a nawet pozyskał wiele dobrej jakości negatywów fotograficznych (dziś przechowywanych w zbiorach Instytutu Sztuki PAN), lecz na temat saskich *poloniców* niczego nie opublikował. Z późniejszych badaczy polskich na wspomnienie zasługuje historyk architektury i urbanistyki Zdzisław Bieniecki, autor znakomitego opracowania *Oś barokowa Warszawy* („Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1960). W pracy tej po raz pierwszy gruntownie omówione zostały dzieje Założenia Saskiego w Warszawie, w tym również odnoszące się doń rysunki przechowywane w Dreźnie, które autor poznał dzięki dobrym relacjom z uczonymi niemieckimi. Przełomowe dla stanu badań były niewątpliwie lata 60. XX w., dla strony polskiej zwłaszcza rok 1965, kiedy to w Muzeum Historycznym m.st. Warszawy odbyła się wystawa *Varsaviana w Zbiorach Drezdeńskich*, przygotowana przez zespół uczonych i muzealników polskich, pod kierunkiem Wandy Szaniawskiej. Na wystawie pokazano imponującą liczbę 348 plansz, a więc blisko $\frac{1}{3}$ z zasobu *poloniców* w Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden. Polskiej nauce po raz pierwszy umożliwiono, wprawdzie tylko na krótki czas trwania ekspozycji, kontakt z rysunkami, znanymi dotąd głównie z reprodukcji. Pokłosiem tego wydarzenia stała się seria artykułów opublikowana w „Biuletynie Historii Sztuki” z 1967 r., autorstwa Aldony Bartczakowej, Aliny Sokołowskiej, Wojciecha Fijałkowskiego, Moniki Kretschmerowej, Jerzego Lileyki, Haliny Myszkówny, Alicji Lutostańskiej i Wandy Szaniawskiej. Wiele z tych prac powstało w ramach seminarium doktorskiego prof. Stanisława Lorentza, otrzymało więc odpowiedni aparat naukowy, oparty na wieloletnich wcześniejszych badaniach źródłowych. W tym samym roku 1967 ukazała się długo oczekiwana książka Waltera Hentschla, *Die sächsische Baukunst des 18. Jahrhunderts in Polen*, poprzedzona wcześniej w Polsce artykułami monograficznymi tegoż autora, poświęconymi pałacowi Augusta II w Kargowej, kościołowi parafialnemu w Piasecznie i Pałacowi Błękitnemu w Warszawie. Książka Hentschla stała się pierwszym wnikliwym opracowaniem większej części, choć bynajmniej nie wszystkich, osiemnastowiecznych rysunków architektonicznych dotyczących Polski, znajdujących się w zbiorach drezdeńskich. Praca ta w zamyśle autora nie miała być korpusem *poloniców*. Brak tu chociażby niezbędnego w takich wypadkach katalogu, a liczba niewielkich czarno-białych reprodukcji – ograniczona do 580 (wraz z ujęciami szczegółowymi i ilustracjami porównawczymi) – dalece nie wyczerpuje rejestru interesujących nas plansz

w archiwach drezdeńskich. Książka Hentschla prezentuje bowiem przede wszystkim dzieje i funkcjonowanie warszawskiego królewskiego Bauamtu, a w jego ramach twórczość poszczególnych architektów. Omówienie rysunków stanowi ważną, acz nie jedyną jej część składową. Hentschel zajął się tu także biografią architektów i urzędników królewskich, sięgając do dotychczasowej literatury i nieznanych wcześniej źródeł archiwalnych, snuł porównania z architekturą saską i szerzej – zachodnioeuropejską. Do słabszych stron książki, wytykanych nota bene przez polskich recenzentów i badaczy poszczególnych obszarów tematycznych, należy niewątpliwie brak wystarczająco dogłębnej pracy porównawczej, zestawiającej projekty z Drezna z ich realizacjami w Polsce. Utrudniała to Hentschlowi pobieżna jedynie znajomość polskiej literatury naukowej i brak szczegółowego rozeznania w realiach dawnej Rzeczypospolitej. Zupełnie nieznane były badaczowi niepublikowane wyniki badań archeologicznych, architektonicznych i konserwatorskich dokonywanych – zwłaszcza po 1945 r. – w obiektach omawianych w książce. Wreszcie niewątpliwą wadą opracowania jest wyjątkowa zawilgość wywodów i opieranie hipotez badawczych – często formułowanych jako twierdzenia niemal pewne – na dość wątych przesłankach. Naturalną kolejną rzeczą, wkrótce po ukazaniu się publikacji pojawiły się polskie recenzje, niekiedy nazbyt i niesprawiedliwie krytyczne, a w dodatku czasem niepotrzebnie zabarwione antyniemieckim resentymentem. Niemniej znaczna część recenzji miała charakter rzeczowej krytyki. Ustalenia badaczy polskich – siłą rzeczy mających nieporównanie łatwiejszy dostęp do rysunków i rękopisów w zbiorach polskich – w wielu punktach istotnie skorygowały tezy Hentschla. Odpowiedź na recenzje nigdy się nie pojawiła, gdyż badacz zmarł w roku 1970. Mimo niedoskonałości jego książka stała się niezastąpioną do dziś podwaliną wiedzy o twórczości saskich architektów w Polsce, funkcjonowaniu warszawskiego Bauamtu i o zbiorze rysunków odnoszących się do Polski, przechowywanych w Dreźnie. Niezmiernie ważnym uzupełnieniem pracy Hentschla stały się opracowania tych rysunków z kręgu jego zainteresowania, które w wyniku różnych okoliczności pozostały lub wtórnie znalazły się w zbiorach polskich. W 1970 r. Andrzej Rottermund wydał *Katalog rysunków architektonicznych ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie*, w którym zaprezentował zarówno rysunki z Drezna, podarowane Polsce przez stronę niemiecką po II wojnie światowej, jak i rysunki architektów saskich pochodzące z polskich zbiorów. Kapitalne znaczenie ma również artykuł Mieczysława Gębarowicza z 1976 r., poświęcony tzw. Albumowi Poturzyckiemu ze zbiorów lwowskiego Ossolineum (obecnie Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy im. Wasyla Stefanyka). Album ten to powstała w połowie XVIII w. księga, zawierająca 63 karty z widokami i planami budowli saskich w Polsce. Dzieło to, o nie do końca wyjaśnionych kolejach losu, z pewnością powstało z inicjatywy saskiej, zapewne w warszawskim Bauamcie, w kręgu Joachima Daniela Jaucha. Spora część rysunków to repliki bądź warianty tych znajdujących się w Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden, najciekawsze są jednak nieliczne te, które w Dreźnie nie znajdują odpowiedników. Późniejsze publikacje opierają się w dużej mierze na wiedzy zebranej w owych przełomowych publikacjach z lat 60. i 70. Zagadnieniami architektury drezdeńskiej i jej polskiego kontekstu zajmował się także wybitny badacz dziejów polsko-saskich w XVIII w. – Jacek Staszewski. Jego książka *Polacy w osiemnastowiecznym Dreźnie* (1986) omawia panoramicznie tkankę architektoniczną barokowego Drezna, przybliżając to niezwykle miasto czytelnikowi polskiemu. Wielkim wydarzeniem była pomyślana z rozмахem wystawa, zorganizowana w 1997 r. przez Zamek Królewski w Warszawie i Drezdeńskie Zbiory Sztuki, zatytułowana *Pod jedną koroną. Kultura i sztuka w czasach unii polsko-saskiej* (w wersji niemieckiej *Unter einer Krone. Kunst und Kultur der sächsisch-polnischen Union*). Towarzyszący ekspozycji katalog – w stosunkowo niewielkiej części poświęcony architekturze – wydany w dwóch wersjach językowych, nieco rozczarowuje, gdyż nie zawiera on nowych ustaleń ani nawet uściśleń w stosunku do publikacji o 20 lub 30 lat wcześniejszych. Autorzy nie podjęli próby zbadania genezy twórczości architektów saskich ani nie postawili sobie ambitniejszego zadania umiejscowienia prezentowanych obiektów architektury saskiej w szerszym kontekście europejskim, co w latach 90. było o wiele łatwiejsze niż kilka dekad wcześniej. Pierwsze lata XXI w. przyniosły wiele nowych opracowań dotyczących w całości lub częściowo architektury i architektów saskich w Polsce. Są to m.in. prace Tadeusza Bernatowicza, Jakuba Sity, Tomasza Torbusa czy Aliny Barczyk. Istotnym punktem odniesienia do dalszych badań stał się wydany w roku 2016 *Słownik architektów i budowniczych środowiska warszawskiego XV–XVIII w.* (red. Paweł Migasiewicz, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Jakub Sito), zawierający obszerne biogramy wielu saskich architektów aktywnych w Warszawie.

Wartość drezdeńskich źródeł ikonograficznych dla polskiej kultury i dziedzictwa narodowego jest ogromna, wręcz trudna do przeszacowania. Należy podkreślić, że większość udokumentowanych przez nie budowli to dobra bezpowrotnie utracone. Rysunki w zbiorach drezdeńskich, często jako jedyne, te obiekty dokumentują. Świadczą także o wielkim dorobku materialnym i ambicjach ówczesnej władzy państwowej, elity politycznej, kulturalnej i ekonomicznej. Prezentują stan posiadania, gust i aspiracje nie tylko Augusta II i Augusta III, ale także magnackich właścicieli pałaców i dworów. Dają wreszcie wyobrażenie o kulturalnym znaczeniu dawnej Rzeczypospolitej i jej miejscu w Europie Środkowej.

Główną częścią niniejszego opracowania jest katalog rysunków w typie *catalogue raisonné*. Obszerny zasób rysunków został zaprezentowany w porządku tematycznym: od ogólnych planów i widoków Warszawy, poprzez najważniejsze budowle państwowe i królewskie (Zamek Królewski w Warszawie, gmachy państwowe w Grodnie, Założenie Saskie, Założenie Ujazdowskie), pomniejsze królewskie inicjatywy budowlane, liczne budowle wznoszone z inicjatywy ministrów Aleksandra Józefa Sułkowskiego i Heinricha von Brühla (zwłaszcza tego drugiego), po miejsca upamiętnień i projekty architektury okolicznościowej. W końcowej części katalogu zamieszczono rysunki warszawskich kościołów oraz *varia*. Zasadniczo ograniczono się do plansz zachowanych w zbiorach drezdeńskich (Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden i Landesamt für Denkmalpflege Sachsen). Jedynie w kilku przypadkach – w drodze wyjątku – uwzględniono rysunki ze zbiorów polskich lub rysunki niezachowane, bez których nie byłaby możliwa właściwa interpretacja omawianych grup rysunków. Zgodnie z przyjętym założeniem, w ramach zespołów kart dotyczących danego obiektu, rysunki zostały uszeregowane w sposób chronologiczno-tematyczny, tak by w miarę możliwości najlepiej zaprezentować poszczególne fazy projektowania i skomplikowany proces tworzenia ostatecznej wersji projektu. Zadanie to utrudnia, a niekiedy niemal uniemożliwia fakt, że bardzo często dysponujemy jedynie szczątkowo zachowanym materiałem. Tylko nieliczne rysunki są sygnowane lub ich autorstwo jest w inny sposób poświadczane źródłowo. W zdecydowanej większości przypadków mamy do czynienia z atrybucjami, bądź to ugruntowanymi w literaturze naukowej, bądź to poczynionymi na potrzeby niniejszego opracowania. Podobnie rzecz ma się z datowaniem: zaledwie pojedyncze rysunki opatrzone są datami. Datowanie pozostałej większości opiera się na okolicznościach historycznych, a często z konieczności jest dość szerokie. W ramach poszczególnych not katalogowych podano informacje o charakterze technicznym o wszystkich rysunkach: wymiary, technikę, znaki wodne, odnotowano obecność podziałki (wraz z jej wymiarem), ewentualnie nakładek z wariantami rysunków. Zamieszczono również transkrypcję większości napisów z epoki; pominięto niekiedy napisy szczególnie obfite, a niewnoszące istotnych informacji (w takich przypadkach odnotowano jedynie ich istnienie). W wykazach literatury dotyczącej poszczególnych rysunków pominięto publikacje popularnonaukowe, a w przypadku nielicznych rysunków reprodukowanych często – publikacje niewnoszące żadnych nowych informacji. Oprócz podstawowych danych każda nota zawiera część opisowo-analityczną, bardzo różnej objętości, w zależności od wagi i stopnia skomplikowania problemów badawczych, związanych z konkretnym rysunkiem. Katalog został uzupełniony czterema esejami ukazującymi szerszy kontekst historyczny i artystyczny prezentowanego zasobu. Pierwszy z nich, autorstwa Moniki Wyszomirskiej, prezentuje realia polityczno-kulturowe, w których powstały omawiane rysunki architektoniczne. Anna-Victoria Bognár przedstawiła fundamentalny dla niniejszego opracowania problem organizacji drezdeńskiego Oberbauamtu, na którym wzorowany był, w skromniejszej formie, Bauamt warszawski. Artykuł Piotra Ługowskiego poświęcony jest roli architektów włoskich w obrębie królewskiego mecenatu Wettynów. Wreszcie tekst Hanny Osieckiej-Samsonowicz ukazuje fascynujący świat architektury efemerycznej, wznoszonej na rozmaite uroczystości dworskie. Opracowanie zamyka obszerna bibliografia.

Niniejsza praca jest efektem grantu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego przyznanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (nr 11H17012485), realizowanego w latach 2018–2025 w Instytucie Sztuki Polskiej Akademii Nauk pod kierunkiem Jakuba Sity. W projekcie wzięli udział: Paweł Migasiewicz, Monika Wyszomirska, Piotr Ługowski, Alina Barczyk, Paulina Kluz i Agata Felczyńska. Część not i esejów opracowali polscy i niemieccy badacze spoza grona uczestników grantu, specjalizujący się w rozmaitych zagadnieniach architektury XVIII w.: Andrzej Betlej, Anna Victoria Bognár, Krzysztof Czyżewski, Andrzej Gałkowski, Peter Heinrich Jahn, Piotr Jamski, Hanna Osiecka-Samsonowicz, Stephan Reinert, Michał Wardzyński i Tomasz Torbus.

Podziękowania

Na ręce Dyrekcji Instytutu – prof. Ewy Dahlig-Turek i dr Doroty Piramidowicz – składamy podziękowania za wszelką pomoc w wieloletniej realizacji tego niełatwego zadania. Na kolejnych etapach pracy różnorakim wsparciem służyło nam wielu uczonych polskich i niemieckich, a wśród nich zwłaszcza prof. Tadeusz Bernatowicz, prof. Jerzy Dygdała, dr Silke Hertz, dr Peter Heinrich Jahn, Piotr Kibort, dr Tobias Knobelsdorf, prof. Urszula Kosińska, prof. Hubert Kowalski, prof. Jerzy Miziołek, prof. Stanisław Mossakowski, prof. Hanna Osiecka-Samsonowicz,, dr Stephan Reinert, prof. Joanna Sosnowska oraz Przemysław Wątroba. Nasze podziękowania kierujemy także do Dyrekcji i Pracowników dwóch drezdeńskich instytucji, w których przechowywane są omawiane tu rysunki: prof. Petera Wieganda, dyrektora Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden, dr Ute Essegern, kierowniczkę działu rysunków w tymże archiwum oraz do dr. Martina Schustera, kierownika działu rysunków w Landesamt für Denkmalpflege Sachsen. Projekt grantu został przygotowany, także pod względem finansowym, w zupełnie innych niż dzisiejsze realia ekonomiczne. Wydarzenia o zasięgu globalnym z lat 2020–2025 i będąca ich następstwem inflacja sprawiły, że niezbędne stało się poszukiwanie dodatkowych źródeł finansowania. Wydanie książki na zakładanym pierwotnie poziomie umożliwiło wsparcie udzielone przez współwydawców: Narodowy Instytut Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą – Polonika, Spółkę Pałac Saski i Zamek Królewski w Warszawie. W związku z tym szczególną wdzięczność wyrażamy prof. Małgorzacie Omilanowskiej-Kiljańczyk, dr Oldze Kucharczyk, dr Annie Rudek i Marii Wardzyńskiej. Pragniemy również serdecznie podziękować za przychylne recenzje wydawnicze dr. Karolowi Guttmejerowi i prof. Ryszardowi Mączyńskiemu. Tak sprawna realizacja projektu badawczego i wydanie książki nie byłyby możliwe bez życzliwej pomocy dr Hanny Podgórskiej i Anny Zaryckiej-Szarubki, a także nieustannego wsparcia Pracowników Biblioteki Instytutu Sztuki PAN, a zwłaszcza jej Kierowniczkę, Ewy Taranienko, oraz Kamili Pełki. Wreszcie wyrazy naszej szczególnej wdzięczności adresujemy do Jolanty Różalskiej i Piotra Berezowskiego oraz Barbary Ostrowskiej, którzy wykazali się nadzwyczajnym profesjonalizmem i cierpliwością w pracy nad redakcją, korektą, składem książki oraz przekładem tekstu niemieckiego.

Paweł Migasiewicz i Jakub Sito

Autorzy not katalogowych:

A. B. – Alina Barczyk
A. G. – Andrzej Gałkowski
A. T. B. – Andrzej T. Betlej
H. O.-S. – Hanna Osiecka-Samsonowicz
K. J. C. – Krzysztof J. Czyżewski
M. W. – Michał Wardzyński
P. J. – Piotr Jamski
P. Ł. – Piotr Ługowski
P. M. – Paweł Migasiewicz
J. S. – Jakub Sito
P. H. J. – Peter Heinrich Jahn
S. R. – Stephan Reinert
T. T. – Tomasz Torbus

Wykaz najważniejszych skrótów:

LfDS – Landesamt für Denkmalpflege Sachsen
SLUB – Sächsische Landes- und Universitäts Bibliothek
SSHd – Sächsisches Staatsarchiv Hauptstaatsarchiv Dresden